

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/Issue 16 (Haziran/June 2024), s. 601-617.

Geliş Tarihi-Received: 15.05.2024

Kabul Tarihi-Accepted: 08.06.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1484763

Osmanlı Maârif Nâzırlarının Tayinleri*

The Appointment of Ottoman Ministers of Education

Yusuf Sabri ŞİMŞEK**

Öz

Modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nde güçlü nezaretler ortaya çıkmıştır. Dönemin özelliklerini yansıtan bu kurumların yöneticileri seçilirken, önceki dönemlerden farklı tercihler yapılmıştır. Avrupa merkezci birçok kaynakta, dönemin tayinlerinin rasyonel kriterler ve liyakat gözetilmeden yapıldığına dair bir anlatı vardır. Bahsi geçen anlatılar geç dönem Osmanlı çalışmalarını etkilemiştir. Çalışmamız bahsi geçen anlatıları değerlendirerek, dönemin tayinlerini incelemektedir. Tayinleri ise Maârif-i Umûmiye Nezâreti üzerinden araştırmaktadır. Maârif-i Umûmiye Nezâretinin seçilmesinin sebebi, modernleşme sürecinde eğitimin öne çıkmış olmasıdır. Sonuç olarak, Altmış beş yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin modern eğitimini yöneten nezâretin tepe nokta yöneticileri olan maârif nâzırlarının tayinleri önem kazanmaktadır. Nezâret 39 farklı nâzır tarafından idare edilmiştir. Nâzırlar toplam 64 kez tayin edilmişlerdir. Bir kez görev yapan nazırlar olduğu gibi, yedi defa tayin edilenler de vardır. Nâzırların tayinlerini incelerken nitel ve prosopografik yöntem kullanıldı. Tayinler sadakat, yurt dışı tecrübesi, yaşlar, eğitim tecrübeleri, bürokrasi ve finans becerileri üzerinden değerlendirildi. Tayinlerin farklı dönemlerde farklı sebepler sonucu gerçekleştiği tespit edildi. Tanzimat, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve işgal dönemi nazırlarının tayin gerekçelerinin birbirinden farklılaştığı anlaşıldı. Bu yönüyle araştırmanın, Osmanlı eğitim tarihi çalışmalarının, maârif nâzırlarını konu edinen araştırmaların ve Maârif Nezâreti incelemelerinin üzerinde etkili olması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim tarihi, nazırların tayinleri, maarif tarihi, Maarif Nezareti, maarif nazırları.

Abstract

During the modernization process, powerful ministries emerged in the Ottoman Empire. The appointment of administrators for these institutions, reflecting the characteristics of the period, followed different preferences compared to previous eras. Many Eurocentric sources suggest that appointments of the time were made without rational criteria and merit. These narratives have influenced late Ottoman studies. Our study evaluates these narratives by examining the appointments of the period, focusing on the Ministry of Public Education (Maârif-i Umûmiye Nezâreti). The ministry was chosen due to the prominence of education during the modernization process. Consequently, the appointments of the ministers of education, who were the top administrators managing the Ottoman Empire's modern education system for sixty-five years, gain significance. The ministry was governed by 39 different ministers, with a total of 64 appointments. Some ministers served only once, while

* Bu makale Yusuf Sabri Şimşek'in "Osmanlı Maârifini Yönetenler: Nâzırlar ve Maarif İdaresi 1857 - 1921" başlıklı Doktora Tezinden üretilmiştir.

** Dr., e-posta: yusufsabrisimsek87@gmail.com, ORCID: 0009-0009-5904-5602.

others were appointed up to seven times. A qualitative and prosopographic method was used to analyze the appointments. The appointments were evaluated based on loyalty, foreign experience, age, educational backgrounds, bureaucratic and financial skills. It was determined that appointments varied due to different reasons in different periods. The study found that the reasons for appointments during the Tanzimat, Abdülhamid II, Second Constitutional, and occupation periods differed. In this respect, the research is expected to impact studies on Ottoman educational history, research on the ministers of education, and examinations of the Ministry of Public Education.

Keywords: History of education, appointments of ministers, education history, Ministry of Education, ministers of education.

Giriş

Uzun orta çağ ve erken modern dönem boyunca geleneksel imparatorluklar, merkezi üretim, bürokrasi, eğitim, teknoloji ve sağlık hizmetleri vb. alanlarda ortaya çıkardıkları yeniliklerle modern dönemlerin hazırlayıcıları olmuştur. 19. Yüzyılda modern imparatorluklara dönüşen geleneksel yapıların aynı yüzyıl içerisinde oluşturdukları modern kurumlar, sonunda ulus-devletleri doğurmuştur. Bu dönüşümü incelemenin pek çok yolu vardır (Kırmızı, 2007, s.1). Teknoloji, eğitim, prosedürler ve bürokrasideki dönüşümler bu dönüşümü izlemenin yollarından birkaçıdır. İmparatorluklarda ilk aşamada askeri teknolojiler, modern üretim yapan ordular ve modern askeri okullar olarak görünürlük kazanan bu olgu, zamanla idare ve bürokrasiye de yayılmıştır. Bu olguyu deneyimleyen Osmanlı Devleti, rekabet gücü açısından mali ve idari yapılanmasını da güçlendirmek istemiştir. Bu amaçla 1830'dan sonra kurulan nezaretler, bürokratik sistemin kurumsallaşmasına hizmet etmiştir. Bu yüzyılın toplumu, devleti ve siyaseti dönüştürücü etkisi olan kurumlarından birisi de Maârif-i Umûmiye Nezâretidir.

Süreç boyunca, tayin usulleri de değişme göstermiştir. Nezaretlere tayinlerde ve bu yapıların kurumsallaşmasında işlevsel uzmanlaşma öne çıkmıştır. Sultanın tayinlerdeki belirleyici etkisi devam etmekle birlikte, nezaretleri yönetecek olan devlet adamlarında uzmanlık önem kazanmaya başlamıştır. Bununla beraber tayinlerde sadece uzmanlık alanlarının rolü olduğu söylenemez. Dış politik gelişmeler, kurumların farklı bürokratik ihtiyaçları, Heyet-i Vükelada Babialı veya sultanın bulunmasını istediği nitelikli insan profilleri, finansal sorunlar ve patronaj ilişkiler, tayinlerde etkili olduğunu anladığımız başlıklardandır (Şimşek, 2023, s. 151).

Literatürde dönemin kurumlarına tayinlerle ilgili bilgiler mevcuttur. Kaynaklardan bazıları, II. Abdülhamid dönemi tayinlerinde kriterler ve işlevsel uzmanlıkların etkisinden çok sultanın keyfi tutumunun etkili olduğunu belirtmiştir (İnal, 1965, s. 949). Bu yorumların çoğunda Weber'in bürokrasi modeli ölçü kabul edilmiştir. Ancak bu model Avrupa merkezci bir şekilde ortaya çıkmıştır. Buna göre tayinlerde bir iltimas ve koruma sistemi hakimdir. Sözde, bu sistem Avrupa sistemleriyle benzerlik göstermemektedir. Ayrıca tayinlerde siyasal kanaat belirleyicidir. Anlatı, teorilerini kriterlerin eksikliği, tayin edilenlerin kabiliyetlerine bakılmadan göreve geldikleri ve resmi olmayan prosedürlerin tayinlerde etkili olduğu benzeri iddialarla desteklemektedir (Davison, 1963, s. 32). Buna benzer genellemeci yorumların örneklerini çoğaltabiliriz. Kaynaklardan bir kısmı ise tayinleri rasyonaliteyle özleştirerek Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi tayinleri arasında keskin bir farklılık olduğunu iddia eder. Buna göre II. Abdülhamid döneminde sultan önemli mevkileri yakın çevresi ve müntesipleriyle doldurmuştur. Ayrıca bu dönemde sultan sistemi tamamen bürokrasiden arındırarak, idaresine karşı koyan son kurumsallaşma örneklerini söküp atmıştır (Karal, 1988, s. 248; Kırmızı, 2007, s. 5).

Geç Osmanlı dönemi tarihi üzerine kaynaklardaki bir başka tartışma ise medresede eğitim alanların niteliklerine dairdir. Bu anlatı medreselerin bozulduğu, ilim öğretmediği, pozitif bilimlere karşı geldiği vb. şeklindedir. Anlatı sonuç cümlelerini genellikle medreselerden nitelikli insan yetişmediği şeklinde bitirir. Anlatının bir ucu da Osmanlı son döneminde tayinlerde medrese etkisinin azaldığı şeklindedir (Kodaman, 1999, s. 10).

Bu iddialara karşın, Tanzimat döneminde birçok sivil eğitim kurumu açılmasına rağmen, bu kurumların Osmanlı Devleti'nin geneline yayılması ve vilayetlerdeki Osmanlı vatandaşlarının eğitimin modernleşmesinden istifade derecelerinin artması II. Abdülhamid döneminin eseridir. Bu dönemde bürokrasinin ihtiyaçlarına yönelik yetişmiş profesyonel memurlar nezaret kadrolarında istihdam edilmiştir. Bu sayede bürokratik reformların hazırlanması ve yürütülmesi mümkün olmuştur (Kırmızı, 2007, s. 3). Modern devletlerin doğasında bulunan bu olguyu deneyimleyen Maarif Nezareti nazırları ise böylece modern yönetim şekillerini istişare, kabul ve icat ettiler. Yeni prosedürlere uyum, kayıt tutma biçimlerine aşinalık ve birçok çalışanı bulunan nezaret bürokrasisini idare kabiliyeti nazırların tayinlerinde etkisini giderek artırmıştır. Maârif Nezaretine tayinlerde dönemin yüksek eğitim standartlarını sağlayan, Avrupa'da tecrübe kazanmış, farklı tipte kriz yönetimlerinin aşılmasında tecrübeli ve dönemin emperyalist güçlerine karşı bir duruş sahibi olanlar tercih edilmiştir. Maârif Nezâretinin eğitimi yönettiği süre boyunca (1857-1922) mektep eğitimi göreve layık görülmede ana kriterlerden biri olmuştur. Bunun yanında özel eğitim, büro eğitimi ve medrese eğitimi tayinlerdeki önemini korumaya devam etmiştir (Şimşek, 2023, 73-115).

Makalemiz konuyla ilgili bazı sorulara cevap aramaktadır. Bunlar arasında, Maârif Nezâretini hangi türden devlet adamlarının yönetmesi isteniyordu? Fevkalade bir durum dışında padişah ne tür devlet adamlarını maârif nâzırı olarak tayin ediyordu? Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde maârif nâzırı seçimini etkileyen şartlar nelerdi? vb. soruları sayabiliriz. Bu soruların cevapları incelendiğinde sultanın maârif idaresinin başına bir tayin yapacağı zaman sadakat, dış tehdit algısı, yurt dışı ilişkileri, yaşları, maârif tecrübeleri, bürokrasi etkisi, finans tecrübeleri gibi faktörlerin öne çıktığını görüyoruz. Bu etkiler dönemlere göre farklılık gösterebildiği gibi bazen birden fazla faktör de etkili olmuştur.

1. Nâzırların Tayin Prosedürü

Modern öncesi dönemde, nazırların tayinleri, sultanın sadrazama gönderdiği bir Hatt-i Hümayun ile gerçekleşmekteydi. Sultan bu hattı göndermeden önce sadrazamla veya kurum yetkilileriyle istişareler de yapabiliyordu. Bundan dolayı nâzırlar sadrazamdan ziyade sultana karşı sorumluydular. Sultan hükümetteki sorunları bazen sadrazamı değiştirerek giderebildiği gibi, bazen de nazırları değiştirerek uyumu sağlayabiliyordu. Nâzırların görevde bulunmalarının ön şartının, sultanın teveccühünü kazanmak olarak tarif edilmesi ise yanlış olmaz. İlk nezâretlerin kurulması, 19. yüzyılda *Sadaret Kethüdâlığı'nın Umûr-i Mülkiye nezâretine*, *Reisülküttâblık'ın Hariciye Nezâretine* ve *Çavuşbaşılık'ın Deâvi Nezâretine* dönüştürülmesiyle başlamıştır. Bu dönemde nezaretler, sadrazamın buyruklarıyla teşkilatlanan yapılardan, çeşitli tüzük ve nizamnamelerle sultana karşı sorumlu kurumlara doğru bir dönüşüm geçirmiştir (Akyıldız, 1993, s. 27). Sultan Abdülmecid dönemiyle beraber, nâzır göreve başlamadan önce bir yemin merasimi yapılmaya başlandı. 1850 yılında kanunlaşan prosedüre göre ise, nâzır olacak kişi *Heyet-i Vükela'nın* önünde Kuran-ı Kerim'e el basarak yemin ederdi. II. Abdülhamid iktidarında da durumda bir değişiklik olmamış ve nâzırları tayin, hâl veya azil yetkisi sultana bırakılmıştı (BOA., MB.İ..., 41/57, 9 Kasım 1877). Kanun-i Esasî'nin "tatil" edilmesinden sonra, iktidarı Yıldız'da merkezileştiren sultan, doğrudan nâzır

atamalarında bulunarak sadrazamı onay makamına dönüştürmüştür.¹ II. Meşrutiyet döneminde ise nâzırlığa tayin ve azillerdeki atama prosedürleri oldukça farklılaşmıştır. Artık sadrazam Meclis-i Meb'ûsan'dan güvenoyu alarak kabineyi kurma yetkisi almak zorundaydı. Her ne kadar kabine kurma yetkisi sadrazamın inisiyatifinde olsa da gazeteler başta olmak üzere Meclis-i Meb'ûsan'dan, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ve toplumsal gruplardan gelen tepkiler karşısında sadrazam bu yetkiyi rahatlıkla kullanamamıştır (Şimşek, 2018, s. 7). Bu durum sultanın sadrazamı tayin etmesine de yansımıştır. Buna sebep ise İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri tarafından II. Abdülhamid rejimine olan muhalefetti. Ayrıca meşrutiyet devriminin ortaya çıkardığı fiili bir durum oluşmuştur. Yeni dönemin ürünü olan *Meclis-i Meb'ûsan* ve *Meclis-i A'yân* ile *Tanzimât*'ın önemli kurumları olan *Heyet-i Vükelâ* arasında denge oluşması uzun yıllar alacaktı. Bu sebeple bu dönemde nezâretlere tayinlerde yeni dönemin özelliklerini bulmak mümkündür. 31 Mart Olayı'na kadar olan dönemde geç *Tanzimat* dönemi bürokrasisinin özelliklerini taşıyan, bunun yanında meşrutiyet değerleriyle ve İttihad ve Terakki Cemiyeti kadrolarıyla uyumlu olanlar maârif nâzırlığına tayin edilmiştir. Ancak 31 Mart Olayı'ndan sonra doğrudan İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi veya meşrutiyet değerlerine uyumlu olanlar maârif nâzırı olmuştur. Güçlü kamuoyu baskısı, gazeteler ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin denetimi sonucu sultan, sadrazam tayinlerindeki belirleyiciliğini kaybetmiştir. I. Dünya Savaşı dönemiyle beraber sultanın tayinlere olan etkisi ortadan kalkmıştır (Yalçın, 15 Temmuz, 3 Ağustos 1324; Bayur, 1994, s. 204).

2. Tayinleri Etkileyen Şartlar

Nâzırların Maârif Nezâretine tayinleri, dönemin şartları ve birçok karmaşık sebep ve ilişkinin sonucunda meydana gelen bir olaydır. Eğitim ve tecrübe nâzırın tayinini etkileyebildiği gibi siyasi ilişkiler hatta dış tehditler de tayinleri etkilemiştir. Tayinlerin dinamikleri ise dönemlere göre farklılık göstermiştir. Tanzimat döneminde grup ilişkileri, bürokrasideki yakınlık ve bilimsel amaçlar tayinlerde etkili olmuştur. II. Abdülhamid döneminin kendine has özelliklerini tayinlerde de görmek mümkündür. Vali, bürokrat ve diğer nâzırların tayinlerindeki faktörlerin Maârif Nezâretine tayinlerde de etkili olduğunu anlıyoruz. II. Meşrutiyet ve 31 Mart Olayı arasındaki süre içerisinde hem önceki dönemle hem de İttihad ve Terakki Cemiyeti ile uyumlu olan geçiş dönemi devlet adamları nâzır olmuştu. 31 Mart'tan sonraki süreçte ise İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda gücünün artması sonrasında tayinlerde etkiler de değişmiştir. Bu dönemde bürokrasi tecrübesi ve maârif geçmişinin tayinlerde öne çıktığını anlıyoruz. I. Dünya Savaşı sonrası işgalin başlamasıyla birlikte İttihad ve Terakki Cemiyeti iktidarı sonra ermiş, ülke idaresi kaotik bir hale bürünmüştür. Dönemin nâzırlarının tayinlerinde eğitim idaresi becerilerinin yerini kabineyi kuran sadrazama yakınlık ilişkileri etkili olmaya başlamıştır. Ayrıca tayin edilen nazırların motivasyonu için nişan, rütbe ve madalyalar kullanılmıştır.

2.1. Sadakat Etkisi

Sadakatın göstergelerinin dönemlere göre değiştiği göz önüne alındığında, Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemleri arasında büyük farklılıklar göze çarpar. Tanzimat döneminde -görece sakin sayılabilecek Kırım Savaşı sonrası dış politik ilişkiler ortamında- sadakatın göstergesi yurt dışı görevleri kabul etmek, sınır anlaşmalarına aracılık etmek ve devletin sorun çözücü bir ögesi olmak olarak algılanıyordu. Yine bu dönemin savaşı geçiren ortamında edebî kasideler yazmak gibi politika ve yönetim dışı ilişkiler de sadakatın bir göstergesi sayılmaktaydı. Bu ilişkiler

¹ Buna bir örnek Said Paşa'nın düştüğü ve şaşkınlık içinde kaldığı bir durumdur. Heyet-i Vükelâ'ya başkanlık ettiği sırada heyet içerisinde tanımadığı bir simanın bulunduğunu fark etmiştir. Bunun üzerine kim olduğunu sorduğunda yeni maârif nâzırı Celalettin Paşa cevabını almıştır (Erdoğan, 1995, s. 120).

siyasi sonuçlar doğurduğu da olmuştu. Örneğin, Ahmet Kemal Paşa (1808-1887) üçüncü maârif nâzırlığı öncesinde, Beylerbeyi Kasrı'nın yapılışı hakkında bir kaside yazmış ve padişaha sunmuştu (BOA., İ.DH., 538/37371, H-01.01.1282). Bu davranış Saray'ı memnun etmiş olmalı ki, kasidenin sunumundan üç gün sonra, Ahmet Kemal Paşa'ya bir miktar para da ihsan edilmişti. *Mabeyn-i Hümayun'* da o sırada bir önceki Maârif Nâzırı Mehmet Nevres Paşa vazifeli idi (BOA., İ.DH., 538/37371, H-01.01.1282; MB.İ..., 21/9, (H-04.02.1282).

II. Abdülhamid döneminde ise sadakat ilişkisinin biçimi özünde benzer olsa da sadakatin karşıladığı anlamda farklılaşma meydana gelmiştir. Yıldız merkezli bir yönetime geçilme gayretlerinin dış tehdit gerçekliğiyle birleştiği bu dönemde maârif nâzırından beklentiler de değişmiş ve bu durum tayinleri etkilemiştir. Bunun örneklerinden birisi Münif Paşa'nın (1830-1910) ilk nâzırlığa getirilmesi sırasında yaşananlardır. 93 Harbi dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin mali olarak iflâsa sürüklenmesi, cari dengesizlik yaşayan maliyeyi daha da kötü hale getirmişti. Dış borçların ödenmesinde yaşanan aksaklıklar İngiliz ve Fransızların Osmanlı iç işlerine müdahale etmesine kapı aralamıştı. Bu devletlerin sömürgeleştirme politikalarını kolaylaştırma potansiyeli olan gümrük vergileri, tütün rejisi ve Duyun-i Umûmiye idaresi bulunuyorsa da nezâretlerin idaresindeki para transferlerinin ve kitlesel etkilerinin kontrolü kolay olmuyordu. Bunun yanında modern eğitimin araçlarını kullanarak vatan ve milliyet bilincine sahip gençlerin yetiştirilme politikaları da sömürgeciliğin sınırlarını oldukça zorluyordu. Burada öne çıkan kurumlardan birisi de Maârif Nezâretidir. Eğitim yönetimine dair nizamname ve müfredat üretiminin önceki döneme göre belirgin biçimde artması tüm bunlarla bağlantılıdır. Bir başka önemli ilerleyiş okul sayılarında yaşanmıştır. Devletin sahip olduğu toprakların hemen hepsinde, köylere kadar yaygın biçimde mektepler açılmıştı. Sömürge karşıtı ve özellikle İngiliz karşıtı tutuma zemin hazırlayacak biçimde okulların ve müfredatın kurgulanışı da bu dönemin eseridir. Bu sebeptendir ki finansal uzmanlık, diplomasi geçmişi ve sadakat, maârif nâzırında aranan vasıflar olmaya başlamıştı. Münif Paşa bu vasıflara sahip bir devlet adamı olarak tam da maârif nâzırlığına uygun bulunmuştu (BOA., İ.DH., 739/60491, 30-Ocak-1877). Bu dönemde sömürge karşıtı tedbirlerden birisi de devletin doğu vilayetlerinde geçişen hudut düzeninden, sınırları belirlenmiş toprak rejimine geçilmesidir. Doğu vilayetlerinde Aşiret Alayları sistemine geçilerek özellikle İran'ın dini ve siyasi propagandasının Osmanlı coğrafyasındaki etkisi minimize edilmeye çalışılmıştır (Klein, 2014, s. 20). Münif Paşa'nın uzun süre İran sefirliği görevinde bulunmuş olması, kendisinden beklenen sadakat kriterlerinde yetkin hale gelmesini sağlamış ve onu nezaret için uygun bir profil haline getirmiştir. İran etkisinin, Osmanlı eğitim sistemiyle azaltılması ve temel dini kitapların basılması Münif, Zühtü (1834-1902) ve Haşim (1852-1920) paşaların dönemlerinde hedeflenen politikalar olmuştur (Deringil, 2014, s. 69).

Nezaret için aranan özelliklere sahip kişiliklerin nazır olması, uzun süre bu görevde kalmalarına zemin hazırlamıştır. Bu süreç Münif Paşa'yla başlamıştır. Münif Paşa'nın tecrübesi, ilmi ve uzmanlığı yanında sadakati de nezarete uzun süre kalmasında etkili olmuştur (BOA., İ.DH., 739/60491, 30-Ocak-1877). Nazırın sadakati bazen de sultanın maariften beklentilerini yerine getirmek şeklinde tecelli etmiştir. Okulların müfredatlarındaki ahlak derslerini arttırmak, yurt dışına çıkan öğrencilerin ahlaklarının bozulduğu iddiasıyla denetlemek, sansür faaliyetlerini güçlendirmek ve yurt dışından Osmanlı Devleti'ne giren yayınları ve içeride çıkan dergi ve gazeteleri denetlemek bu türden icraatlarıdır.

2.2. Yurt Dışı Tecrübesi

Nâzırların yurt dışı görevleri ve tecrübeleri dönemin şartlarına göre tayinlerde etkili olmuştur. Tanzimat'la birlikte yurt dışı elçiliklerin sayısının artması, savaşımlardan sonraki ateşkes ve anlaşma sorunlarının Avrupa düzeni içinde çözümlenme eğiliminin doğması, üçüncü taraf devletlerin de sürece dahil olmaları ve sınır anlaşmazlıklarına Avrupa devletlerinin müdahalesi gibi sebeplerle Osmanlı Devleti'nin yurt dışı operasyonlarında bir artış meydana gelmiştir. Viyana Kongresi'nin bir sonucu olarak dönemin imparatorluklarının düzeninin sağlanması olgusunun ortaya çıkması, Osmanlı Devleti'nin yurt dışı faaliyetlerinin artmasında bir başka önemli etkidir. Bu sebeptir ki özellikle Maârif Nezâretinin ilk dönemlerinde görev alan nâzırlar bir şekilde; sefirlik, sınır anlaşmazlıklarının çözümü, Avrupa devletlerinin önemli protokollerine iştirak etme ve Avrupa kurumlarını, madenlerini, bilimini ve teknolojisini incelemek gibi pek çok farklı görevle yurt dışında bulunmuşlardır. Tanzimat dönemi nâzırlarının tayinlerinde yurt dışı tecrübesi önemlidir. Ancak, II. Abdülhamid döneminde bu durum değişmiştir.

Abdurrahman Sami Paşa ve oğlu Abdülatif Suphi Paşa elçilik ve diğer nezaret görevlerinde bulunmuşlardı. Bunun dışında Samipaşazadelere mensup altı kişi nâzırlık, elçilik, valilik, meclis üyeliği gibi üst düzey görevlerde bulundular (Kuneralp, 1999, s. 29). Abdurrahman Sami Paşa sağlık sorunları nedeniyle 1842 yılında İtalya'ya, 1844 yılında ise Fransa'ya gitti. Paris'te dönemin Osmanlı sefiri olan Mustafa Reşit Paşa ile görüştü. Paris'te bulunduğu sırada Londra ve Belçika'ya kısa seyahatler yaptı (Kocamemi, 2009, s. 18).

Yurt dışı görevlerini avantaja çeviren nâzırlardan biri de Ahmet Kemal Paşa'dır. Birden fazla nâzırlığa geldiği (7 defa) düşünülecek olursa, yurt dışı görevlendirmeleri ve tecrübesinin tayinlere etkisi daha iyi anlaşılabilir. Ahmet Kemal Paşa benzer bir kariyeri, gençlik yıllarında Münif Paşa için de planlamıştır. İlerleyen yıllarda beklediği şekilde Münif Paşa uzun süre sefirlik ve diğer başka yurt dışı görevlerinde bulunarak Maârif Nezâretinin en uzun görev süresine sahip ikinci nâzırı haline gelecektir. Ahmet Kemal Paşa, Darülmaârif'in kuruluşunda vazife almasından bir süre sonra yurtdışı seyahatine gönderilmiştir. Kendisine sekiz aylık bir süre verilmiştir. Paris'te üç ay kalarak öğrenim araçları temin etmiş ve Paris okullarında gözlemler yapmıştır (BOA, HR.MKT., 36/81, H-19-11-1866; Cücük, 2020, s. 69). Sonrasında İngiltere'ye geçmiş ve İngiliz basınının bildirdiğine göre Bryanstone Meydanı'ndaki Osmanlı sefaretinde kalmıştır. Buradan sonra Brüksel'e geçmiştir. Bir süre sonra Paris'e geri dönmüş ve ulusal basımevinde incelemeler yapmıştır. Kendisine Nusret Efendi, Aziz isimli bir öğrenci ve oryantalist Banchi eşlik etmiştir. Doğu dillerinin matbaalarda basılma şekil ve yöntemlerinden etkilenmiştir. Basımevinin müdürü M. De St. Georges'un ricası üzerine Arapça küçük bir eser yazmıştır. Basının bildirdiğine göre yazıda "Fransız milletinin tüm milletlerden üstün olduğunu" ifade etmiştir. Ayrıca Sultan Abdülmecid ile alakalı güzel şeyler duyduğunu belirtmiş ve Osmanlı'ya karşı pozitif bir algı olduğunu görmüştür (BOA, HR.MKT., 36/81, H-19-11-1866). Buradan Brüksel'e geçmiş ve gerekli görüşmeleri yaptıktan sonra Köln (Colonia) şehrinde bir gece kalarak oradan Berlin'e geçmiştir. 14 Mart 1851'de Berlin'e ulaşmış ve elçi Konstantin Karaca Bey ile görüşmüştür. Bu sırada Almanya'nın dışişleri ve eğitim bakanlığı danışmanlarıyla iletişime geçmiştir. Çeşitli eğitim kurumlarında bir süre incelemelerde bulunmuştur. Triyeste şehbenderliğinden İstanbul'a gönderilen 24 Nisan 1851 tarihli bir yazıdan² anlaşıldığı üzere Triyeste'ye ulaşmıştır. Yani on aylık Avrupa gezisi sona ermiştir. İngiliz gazetelerinde ise Ahmet Kemal Paşa'nın 30 Nisan 1851 tarihinde Cenova şehrine ulaştığı bilgisi verilir (Cücük, 2020, s. 69). Ahmet

² İlgili kayıta "Kemal Efendi'nin Triyeste'ye geldiğine dair Triyeste şehbenderinin arızasını" içeren dört adet Fransızca belge bulunmaktadır (BOA, HR.TO. 317/20, H. 22 Cemaziyelahir 1267 / M. 24 Nisan 1851).

Kemal Paşa bu seyahatinde eğitim yönetimiyle ve müfredatla ilgili birçok bilgiye ulaşmış ve yerinde deneyim kazanmıştır. Bu tecrübe ve bilgiyi Osmanlı maârifinin yeniden yapılandırılması adına kullanmıştır. 1855 yılında ise Berlin sefiri olarak tayin edilmiştir.³ Ahmet Kemal Paşa Münif Paşa'yı katip olarak yanında götürmüştü (BOA., MB.İ..., 13/33, H-25.09.1270; Budak, 2020, s. 46). Ahmet Kemal Paşa Berlin Sefaretinden sonra İskodra'ya özel görevle (mutasarrıf) tayin edilmişti. Bu arada kendisine burada iki memur eşlik etmişti. Bunlardan biri Berlin sefirliği döneminde yanında götürdüğü Münif Paşa'ydı (BOA., HR.MKT., 229/48, H-18.07.1274). Harita mühendisleriyle beraber Karadağ sınırını çizmeleri emredilmiştir (BOA, HR.MKT., 213/73, H-14.03.1274; Gölen, 2014, s. 659-698). Münif Efendi ile Ahmet Kemal Paşa arasında Berlin sefirliği, Karadağ sorunu ve sonrasında Bosna meselesi münasebetiyle bir ilişki kurulmuştur. Bu ilişki Maârif Nezâretinin kurulmasından sonra nezâret içerisinde devam ettiği muhtemeldir. İkisi de sonradan maârif nâzırı olmuşlardır.⁴ Ahmet Kemal Paşa Karadağ meselesi ve sonrasında Bosna'da çıkan karışıklıklar dolayısıyla komiserlik vazifesiyle 1858 yılında bu bölgelerde bulunmuştur. Dört ay sonra ise Dubrovnik tarafına şebender olarak tayin edilmiştir (BOA. HR.MKT., 247/42, H-08.12.1274). Sonrasında Hersek tarafına geçen Paşa bu vazifesi sırasında *Meclis-i Tanzimât* üyeliğine tayin edilmişti (BOA., A.]MKT.MHM., 154/47, H-07.08.1275). Bu atamadan sonra Paşa İstanbul'a doğru yola çıkmıştır (BOA., HR.MKT., 290/24, H-28.10.1275). Ahmet Kemal Paşa Maârif Nâzırlığı görevinde ikinci defa bulunduğu sırada Belçika Kralı'nın tahta çıkışını tebrik için Belçika'ya gönderilmiştir (BOA., İ.HR., 219/12717, H-09.11.1282). Bu münasebetle memuriyetini ne kadar güzel icra ettiğiyle alakalı birtakım yazışmalar olmuştur (BOA., HR.TO., 170/58). 11 Ocak 1867 tarihinde Belçika'ya yani Brüksel'e vardığı haber edilmiştir (BOA., İ.HR..219/12753, H-11.01.1283). Kral ve kraliçe ile olan konuşmaların içeriğiyle alakalı bilgi istenmiştir. Bu arada Belçika tarafından Hariciye Nezâretine gönderilen yazı tercüme edilmiştir. Kutlamadan dolayı memnuniyetlerini ifade eden kral, Ahmet Kemal Paşa'nın vazifesi dolayısıyla memnuniyetini resmi olarak iletmiştir (BOA., İ.HR..220/12807, H-01.03.1283). Bu vazifelerin de etkisiyle Ahmet Kemal Paşa yedi defa getirildiği maârif nâzırlığı görevlerinden en uzun olanına sahip olmuştu. Kemal Paşa'nın yurt dışı görevleri vesilesiyle maârif nâzırlığında tercih edilmesi bir kez daha yaşanacaktı. Brüksel seyahatinden yaklaşık dört yıl sonra, İran Şahı'nın Bağdat'ı ziyareti vesilesiyle mihmandar tayin edilerek vezirlik rütbesiyle Bağdat'a gönderilmiştir BOA., İ.DH., 616/42917, H-06.05.1287). Bu dönemde Bağdat şehri çevresinde salgın hastalık meydana gelmişti. Ahmet Kemal Paşa ise İran Şahının şehre ziyaretleri dolayısıyla ve durumun hassasiyeti üzerine bölgeye gönderilmişti. Hariciye Nezâretiyle yazışmalarında bölgede hastalığın ne durumda olduğu ve karantina uygulaması yapılıp yapılamayacağıyla ilgili konular sorulmuştu (BOA., HR.MKT., 698/60, H-01.08.1287). Bu görevi biterek İstanbul'a döndükten bir süre sonra Saffet Paşa'nın yerine maârif nâzırı olarak atanmıştı (Kuneralp, 1999, s. 4).

İbrahim Ethem Paşa eğitim amacıyla bir süre Fransa'da kalmıştı. İstanbul'a döndükten sonra bir süre çeşitli memuriyetlerde bulunmuştu. 9 Mart 1863'te ise maârif nâzırı olarak tayin edilmişti (Takvim-i Vekâyi, no: 636 9 Mart 1863; Tercüman-ı Ahval, no: 307 9 Mart 1863; Tasvir-i Efkâr, no: 71 ve 74, 2 ve 13 Mart 1863). Farklı görevlerde ve kademelerde hizmet verdikten sonra 1876 da Berlin Sefaretine getirilmişti. I. Meclis-i Meb'ûsan'ın açılması sırasında sadrazam olan Ethem Paşa, bu sırada yaşanan

³ Kemal Efendi Berlin Sefaretinde elçi (sefir) olarak görevlendirilmişti. Bu görevi sırasında Babiali tarafından Konstantin Kara Todori'nin büyük oğlu mir ateşe olarak Berlin sefaretine Ahmet Kemal Paşa'nın yanına gönderilmiştir (BOA., MB.İ..., 13/33, H-25.09.1270).

⁴ Kemal Paşa 7 defa, Münif Paşa 3 defa maârif nâzırlığına tayin edilmiştir.

karışıklıklardan dolayı sadareten azledilmişti.⁵ Bu olaydan bir süre sonra Viyana sefirliğine atanmış ve bu görevde 1883'e kadar kalmıştı (Aydın, 1996, 441). Ahmet Vefik Paşa ise 1837'de Mustafa Reşit Paşa'yla beraber Paris'e gitmiş ve burada iki yıl eğitim görmüştü. Daha sonra Londra'ya Mustafa Şekip Paşa'yla beraber gitmişti.⁶ Bir sonraki durağında ise, 1849'da Bükreş'e memur olarak tayin edilmişti. Leh-Macar sığınmacılar meselesi canlı olduğu bir anda Fuat Paşa'nın yerine Eflak-Boğdan Fevkalade Komiseri olarak atanmıştı (Alpaslan, 2002, s. 38). Vefik Paşa, 1851'de Tahran sefirliğine tayin edilmiş ve Tahran'da sekiz yıl gibi uzun bir süre kalmıştı (Servet-i Fünun, No:3, 30-11-1890). Arifi Paşa, maârif nâzırlığı öncesinde 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati vesilesiyle Avrupa'da bulunmuştu. Fransa-İngiltere-Almanya devletlerini ziyaret eden yüz kırk kişilik ekibin içinde yer almıştı. Bu seyahate veliaht V. Murat, Şehzade Abdülhamid Efendi, Yusuf İzzettin Efendi, o tarihte Hariciye Nâzırı olan Fuat Paşa da katılmıştı (Köksal, 2003, 117-136).

Münif Paşa 1860'ta Karadağ sınır meselelerini çözümlenmek amacıyla Ahmet Kemal Paşa ile Hersek'e gitti. Ardından 1872'de Tahran Elçisi olarak atandı (Gövsa, 1946, 267). Ahmet Kemal Paşa'nın yanında Berlin sefaretindeki katiplik döneminde Berlin Üniversitesi'nde eğitim gördü. 1865'te Saffet Paşa Paris sefaretime, Nevres Paşa ise Maârif Nâzırlığına getirilmişti (BOA., A.]MKT.MHM., 327/99, H-24.10.1281). Saffet Paşa Viyana yoluyla dönerken Karadağ Vladikası ile görüşme yapmış ve izlenimlerini aktarmıştı (BOA., HR.TO., 615/79, M-02.06.1865). 02.07.1283 tarihinde Paris Sefaretinden ayrılan Saffet Paşa'nın yerine Paris Sefiri olarak Cemil Paşa atanmıştı (BOA., A.]MKT.MHM., 367/51, H-02.07.1283). Ali Fuat Bey, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatine katılmış ve Fuat Paşa'nın yardımcılığını yapmıştı (BOA, DH. SAİDd..., 3/90, H-29-12-1862). Kamil Paşa 1867 yılında Paris Evrensel Sergisi'ne katılmıştı. 1871 yılında İngiltere'ye seyahat ederek görüşmelerde bulunmuştu. Ayrıca 1878 yılında Berlin kongresine katılan heyetteydi.

Ahmet Zühtü Paşa maliye kökenli bir nâzırdı. 1875 yılında Duyun-i Umûmiye borçlarının ertelenmesi ve dış borç bulabilmek amacıyla Paris ve Londra'ya seyahat etmişti (BOA, DH.SAİDd..., 18/1, H- 29-12-1249). Rezaizade Mahmut Ekrem Bey Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgalini engellemek için oluşturulan komisyonda bulundu. Bu komisyonun görevi İtalya'nın ileri sürdüğü iddiaları geçersiz kılmak için delil toplamaktı (İnal, 1969, s. 147, 1018, 1880, 2016). Dr. Nazım Bey 1889 yılında Mekteb-i Tibbiye'yi üçüncü sınıfta terk ederek Paris'e gitti. Burada Sarbonne Üniversitesi'nde eğitimine devam etti (Eyicil, 2020). Rıza Tevfik Bey Paris Konferansı'na müşavir olarak dahil oldu. Sevr Anlaşmasını İmzalayan heyette yer aldı (İnal, 1969, s. 1486-1500).

2.3. Nazırların Yaşları

Nâzırların tayinlerinde diğer birçok faktörün yanı sıra yaşları da etkili olmuştur. Nazırların %85'i 40-60 yaş aralığında tayin edilmiştir. Bu yaş aralığının altında ve üstündeki yaşlarda tayin edilen nâzırlar %15 gibi az bir oranda kalmışlardır. Nâzırların tayinlerinde bürokratik tecrübe, patronaj ilişkiler, maârif tecrübesi yanında yaşlarının da etkili olduğunu ifade etmek yanlış olmaz.

Nazırların göreve geliş yaşları incelendiğinde, Yusuf Ziya Paşa (2.)'nin ikinci nazırlığına atandığında, en yaşlı nazır olarak 70 yaşında tayin edildiği görülür (BOA, DH. SAİDd..., 10/163, H-29-12-1265). Ardından altmış sekiz yaş ile yedinci nâzırlığı döneminde Ahmet Kemal Paşa gelir (Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye, 1898, s.

⁵ Mazul kavramı "Azledilmiş, görevine ara verilmiş, görevine son verilmiş" anlamında kullanılmaktaydı. Mazul olan bir nâzıra "mazullük maaşı" denilen bir ödeme yapılıyordu (Atar, 1991, s. 326-327).

⁶ Şekip Paşa aynı zamanda maârif nâzırlarından Arifi Paşa'nın babasıdır.

25). Üçüncü sırada altmış yedi yaşında dördüncü nâzırlığı döneminde Abdurrahman Şeref Efendi gelir (BOA, DH. SAİDd..., 72/87, H-29-12-1269). Dördüncü sırada ise altmış beş yaş ile Maârif Nezâretinin kurucu nâzırı olan Abdurrahman Sami Paşa gelir. En yüksek yaş döneminde nâzırlık yapanlardan Abdurrahman Sami Paşa ve Ahmet Kemal Paşa Maârif Nezâretinin kuruluşunda katkıları olan birinci ve ikinci nâzırlardır (Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye, 1898, s. 25; İnal, 1969, s. 1619-1630). Yusuf Ziya Paşa (2.) ve Abdurrahman Şeref Efendi ise Nezâretin son iki yılında nâzırlık yapmışlardır (İnal, 1999, s. 6).

Oldukça genç yaşta görev alan nâzırlar da vardı. Listenin başında otuz üç yaşında nâzır olan Mustafa Fazıl Paşa (1830-1875) gelir (Ebüzziya Tevfik, 1973, s. 9-47). Onu her ikisi de otuz beş yaşında göreve gelmiş olan Kamil Paşa (1833-1913) ve İsmail Hakkı Bey (1876-1913) takip eder (BOA, DH.SAİDd..., 4/38, H-29-12-1248; Ergün, 1996, s. 252. Nevres Paşa (1826-1872) ise otuz yedi yaş ile dördüncü sırada ilk üçü takip eder (İnal, 1996, s. 1185-1188). Dört nâzırın görev süreleri bir ila yedi ay arasında değişmektedir. Otuzlu yaşlarında göreve gelen nâzırların oldukça kısa kariyerli olduklarını belirtmeliyiz.

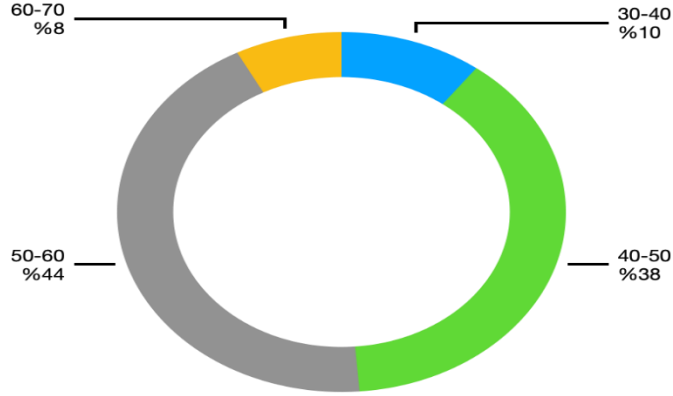
Bazı nâzırlar birden çok defa göreve gelmişlerdi.⁷ Otuz dokuz nâzırdan on tanesi bir defadan fazla görev yaparken yirmi dokuz tanesi ise tek sefer görev yapmıştı. Bir defadan fazla göreve gelenler içerisinde Ahmet Kemal Paşa öne çıkmaktadır. Toplam yedi defa göreve gelen Ahmet Kemal Paşa, toplam altmış dört defa görev değişikliğinin 1/9'ini tek başına işgal etmişti. Ahmet Kemal Paşa'yı dörder kez nâzırlık görevine gelen Şeref Bey (1853-1925) ve Gelenbevizade Said Bey (1863-1937) izlemektedir. Münif, Safvet (1815-1883) ve Cevdet (1823-1886) paşalar ise üçer kez bu göreve tayin olmuşlardır (Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye, 1898, s. 25; Kunalalp, 1969, s. 6). İkinci defa göreve gelenler arasında Nevres Paşa, İbrahim Hakkı Bey ve Münif Paşa en düşük yaş grubunu oluşturmaktadırlar. İkinci defa göreve gelenler arasında en yüksek yaş grubunu ise yetmiş yaş ile Yusuf Ziya Paşa (2.), altmış birer yaş ile Rezaizade Mahmut Ekrem Bey ve Ahmet Vefik Paşa oluşturmaktadır. Üçüncü defa görev yapan nâzırların yaşlarının birbirine yakın olduğunu anlıyoruz. Bu diğer kategorilerde karşılaşmadığımız bir durum. Bu yönüyle bu kategori öne çıkmakta. Ahmet Kemal, Saffet, Münif paşalar ile Şeref ve Said Beyler göreve geldikleri esnasında yaşları 54 civarı olduğunu gördük. Üçüncü defa göreve gelenler arasında en yüksek yaş grubu elli sekiz yaş ile Şeref Bey ve elli altı yaş ile Ahmet Kemal Paşa'dan oluşmaktadır. En düşük yaş olarak Cevdet Paşa gelmektedir. Dördüncü defa göreve gelenlerden altmış yedi yaş ile Şeref Bey ilk sıradadır. Onu altmış ikiyle Ahmet Kemal Paşa ve elli yedi yaşla Said Bey izlemektedir (Kunalalp, 1999, s. 6). Beşinci, altıncı ve yedinci defa göreve gelen sadece Ahmet Kemal Paşa olmuştur. Altmış üç, altmış yedi ve altmış sekiz yaşlarında göreve gelmiştir (Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye, 1898, s. 25; İnal, 1969, s. 1150). Tüm nâzırların göreve geldiklerinde ortalama yaşları ise 53'tür. Üçüncü defa nâzır olanların yaş ortalamasıyla bütün nâzırların göreve gelme yaş ortalaması neredeyse birbirine eşittir.

⁷ Ahmet Kemal Paşa, Nevres Paşa, Suphi Paşa, Saffet Paşa, Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa, Rezaizade Ekrem Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Şeref Bey, Yusuf Ziya Paşa (2.), Emrullah Efendi, Said Bey.

	1. Defa	2. Defa	3. Defa	4. Defa	5. Defa	6. Defa	7. Defa
Abdurrahman Sami Paşa	65						
Mustafa Reşit Paşa	62						
Recaizade Mahmut Ekrem Bey	61	61					
Yusuf Ziya Paşa(2.)	60	70					
Haşim Paşa	60						
Mehmet Hadi Paşa	59						
Mustafa Nuri Paşa	58						
Mustafa Arif Bey	57						
Ahmet Zühtü Paşa	57						
Dr. Nazım Bey	56						
Abdullah Lami Bey	56						
Abdurrahman Şeref Bey	55	56	58	67			
Ahmet Vefik Paşa	55	61					
Derviş Paşa	55						
Ali Münif Bey	54						
Raşit Bey	53						
Fahrettin Reşat Bey	53						
Ahmet Kemal Paşa	52	54	56	62	63	67	68
Emrullah Efendi	52	54					
Ali Kemal Bey	52						
Cevdet Paşa	50	52	53				
Celalettin Paşa	50						
Yusuf Ziya Paşa(1.)	49						
Şükrü Bey	49						
Rıza Tefvik Bey	49						
Said Bey 1863	48	54	55	57			
Saffet Paşa	48	54	55				
Mustafa Nail Bey	48						
Kamil Paşa	48						
Münif Paşa	47	48	55				
Mehmet Şerif Paşa	47						
Ethem Paşa	46						
İbrahim Hakkı Bey	45	45					
Arifi Paşa	45						
Abdüllatif Suphi Paşa	41	52					
Nevres Paşa	37	39					
İsmail Hakkı Bey	35						
Ali Fuat Bey	35						
Mustafa Fazıl Paşa	33						

Tablo 12. Maârif Nâzırlarının Göreve Gelme Yaşları

Aşağıdaki grafikte de görüleceği gibi nâzırlar farklı yaşlarda göreve gelmişlerdir. %44'ü 50-60⁸, %38'i 40-50⁹, %10'u¹⁰30-40 ve %8'i 60-70 yaşları arasında görev yapmışlardır.¹¹ Otuzlu yaşlarda nâzır olanlar içinde en genci, otuz üç yaşında Nâzır olan Mustafa Fazıl Paşa gelir. Onu her ikisi de otuz beş yaşında göreve gelmiş olan Ali Fuat ve İsmail Hakkı Bey takip eder. Nevres Paşa ise otuz yedi yaş ile dördüncü sıradadır. Genç yaşta göreve getirilen bu dört nâzırın görev süreleri bir ile yedi ay arasında değişmektedir.¹²

Grafik 23. Nâzırların Göreve geldikleri Yaş Gruplarını Gösteren Grafik

2.4. Maârif Geçmişleri

Nâzır tayin ve tercihini etkileyen sebepler arasında, nâzırların maârif memuriyetlerinde görev almış olmaları önemli bir yer tutar. Otuz dokuz maârif nâzırından yirmi sekizi bir şekilde maârif tecrübesine sahipti. Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde, kurumsal-bürokratik uzmanlığa verdiği değeri göstermesi açısından da bu veri önemlidir. Ahmet Vefik Paşa, gençliğinden itibaren Âli Paşa'nın vefatına kadar önemli görevlere getirilmemesi, yukarıdaki veriler nedeniyle normal karşılanmıyordu. Bu durum Âli Paşa ile yaşadığı anlaşmazlığa bağlanmıştı (Tansel, sy. 109, s. 122).

Aşağıdaki grafiğin gösterdiği gibi nâzırlar farklı kurumlarda eğitim idaresi tecrübesi kazanmışlardır. Maârif memuriyeti yapmış olan nâzırlardan %33'i öğretmen¹³, %16'sı okul müdürü¹⁴, %16'sı maârif bürokratu¹⁵, %14'ü Encümen-i Daniş Üyesi¹⁶, %14'ü Meclis-i Maârif azası¹⁷ ve %6'sı vilayetlerde maârif müdürü olarak görev yapmışlardı.¹⁸

⁸ Ali Kemal Bey, Emrullah Efendi, Kemal Paşa, Derviş Paşa, Fahrettin Reşat Bey, Raşit Bey, Ali Münif Bey, Vefik Paşa, Şeref Bey, Lami Bey, Dr. Nazım Bey, Zühtü Paşa, Mustafa Arif Bey, Nuri Paşa, Hadi Paşa, Haşım Paşa, Yusuf Ziya Paşa (2).

⁹ Suphi Paşa, Arifi Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Ethem Paşa, Şerif Paşa, Münif Paşa, Kamil Paşa, Nail Bey, Saffet Paşa, Said Bey, Rıza Tefvik Bey, Şükrü Bey, Yusuf Ziya Paşa (1.), Celalettin Paşa, Cevdet Paşa.

¹⁰ Fazıl Paşa, Ali Fuat Bey, Nevres Paşa, İsmail Hakkı Bey.

¹¹ Rezaizade Mahmut Ekrem Bey, Mustafa Reşit Paşa, Abdurrahman Sami Paşa.

¹² Kunalalp, Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali, 4.

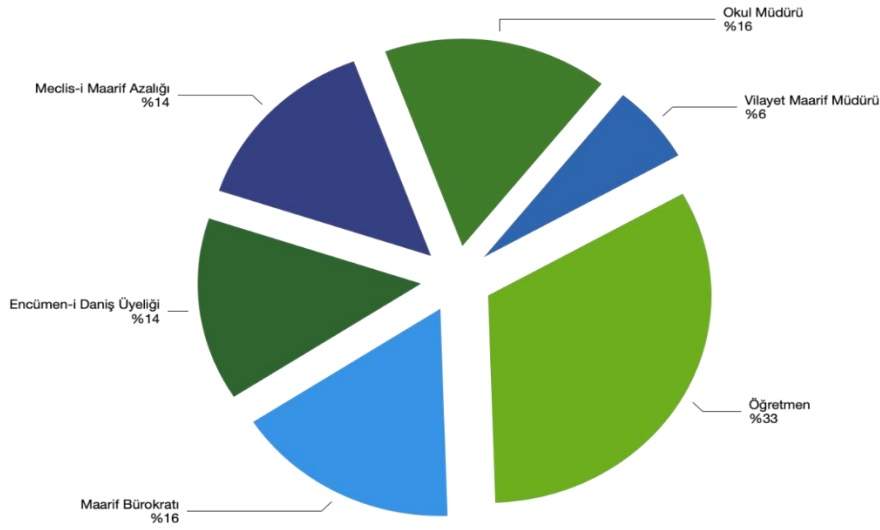
¹³ Ethem Paşa, Derviş Paşa, Ahmet Vefik Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, İsmail Hakkı Bey, Rıza Tefvik Bey, Rezaizade Mahmut Ekrem Bey, Abdurrahman Şeref, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Ali Kemal Bey, Cevdet Paşa, Münif Paşa.

¹⁴ Kemal Paşa, Cevdet Paşa, Şeref Bey, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey, Şükrü Bey, Ali Kemal Bey.

¹⁵ Sami Paşa, Kemal Paşa, Nevres Paşa, Derviş Paşa, Şerif Paşa, Nail Bey, Emrullah Efendi, Said Bey.

¹⁶ Sami Paşa, Kemal Paşa, Ethem Paşa, Suphi Paşa, Vefik Paşa, Derviş Paşa, Cevdet Paşa.

¹⁷ Sami Paşa, Kemal Paşa, Suphi Paşa, Münif Paşa, Nuri Paşa, Nail Bey, Ali Kemal Bey.

Grafik 31. Nâzırların Maârif Geçmişlerini Gösteren Pasta Grafik

2.5. Bürokratik Etkiler

Nâzırlardan önemli bir kısmının tayinlerinde bürokrasi tecrübesi etkili olmuştur. Modern hiyerarşik eğitimin daha tam olarak düzene girmediği nezâretin ilk yıllarında, bürokrasi çok daha önemli bir yükselme parametresi olmuştur. Son maârif nâzırına kadar bürokratik ilişkiler önemini korumuştur.

Bürokrasi tecrübesinin etkilerini Maârif Nezâretine yapılan ilk tayinlerden tespit etmek mümkündür. Nâzırlardan bir kısmı bürolarda tecrübe kazanırken yakınlık kurmuşlardır. Sami Paşa ve Mustafa Reşit Paşa (Büyük Reşit Paşa) buna bir örnektir. 19. yüzyıl Osmanlı ve Mısır bürokrasisinin gelişimindeki bu iki önemli figür sınıf arkadaşıdır. Ayrıca, Sami Paşa hastalığı dolayısıyla çıktığı Avrupa seyahatinde Reşit Paşa'yla görüşmüştür. Reşit Paşa'yla olan ilişkileri Sami Paşa'nın *Encümen-i Danış* üyesi olmasında da etkili olmuştur. Bunun dışında dönemin önemli devlet adamları ve özellikle Fuat Paşa, Sami Paşa'nın entelektüel tartışma alanı haline gelmiş olan konağındaki sohbetlere sıklıkla katılmışlardı (Kocamemi, 2009, s. 18-19). Münif Paşa Tercüme Odası memuriyeti zamanında Ahmet Kemal Paşa'nın dikkatini çekmiş (Budak, 2002, s. 45), 1855 yılında Ahmet Kemal Paşa Berlin Sefirliğine atandığı zaman Münif Paşa'yı yanında katip olarak götürmüştü (HR.,MKT., 229/48, 04-03-1858; Budak, 2002, s. 46). Bu tanışıklığın sonraki gelişmelerde etkili olduğu muhakkaktır.

Dönem değiştikçe bürokratik gereksinimler de değişmiştir. Tanzimat döneminin maârif nâzır modelini, zamanla yerini Yıldız Sarayı merkezli yönetimin ihtiyaçlarına cevap vermesi beklenen nâzır modeline bırakmıştır. II. Abdülhamid iktidarının ilk yılları yeni sistemin ve buna uygun nâzır modelinin görev yaptığı bir dönemdir. Bunun sonucu

¹⁸ Said Bey, Şükrü Bey, Ali Kemal Bey.

olarak, özellikle 1880 yılından itibaren Osmanlı bürokrasisinden yetişerek, en uzun görev sürelerine sahip olan nazırlar ortaya çıkmıştır.

Nezâretler içerisinde yeni büroların kurulması, bürokratik kabiliyetlerini geliştirmiş ve idari becerileri üst seviyede olan devlet adamlarının öne çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Yeni oluşan büroların istikrar sağlamaları amacı, nâzır tayinlerini de etkilemiştir. Basın yayın faaliyetlerinin denetimi bu duruma bir örnektir. Osmanlı sınırları içinde ve yurt dışındaki yayınların denetimi, 19. yüzyılın sonlarında II. Abdülhamid idaresinin önemli meseleleri arasındadır. Gerçi 1862 yılından itibaren, Matbaa-i Amire tarafından basılan kitaplara sansür uygulanmıştı. II. Abdülhamid döneminde ise matbuat müdürlüğü yerel yayımları denetleyen *Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü* ve yabancı yayımları denetleyen *Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü* olarak ikiye ayrılmıştı (Demirel, 2007, s. 56). Zühtü Paşa'nın maârif nâzırlığı döneminde ise sansür faaliyeti etkin biçimde uygulanmaya başlanmıştı. Bu dönemde *Encümen-i Teftiş* ve *Muayene*¹⁹ isimli bir komisyona ek olarak *Tedkik-i Müellefat Komisyonu* kurulmuştu.²⁰ Dini veya seküler içeriğe sahip tüm kitaplar ve piyesler basılmadan önce bu komisyondan geçmesi gerekiyordu.²¹ Zühtü Paşa'nın görev yaptığı 1891-1902 arasında *Matbuat-ı Ecnebiye Müdürü* Behçet Efendi görev yapmıştı. Haşim Paşa'nın nâzırlığı yıllarında da sansür uygulaması devam etmişti. Haşim Paşa 22 Şubat 1904'te Sultan'a gönderdiği bir arzıda, Galata Postanesi tarafından zararlı içerikleri dolayısıyla hapis (tevkif) edilmiş bulunan kitapların listesini (fihrist) beyan etmişti. Kahire'den Londra'ya, Viyana'dan Beyrut'a ve Paris'e kadar global kültürün önemli üretim merkezlerinden gelen birçok yayın incelenmiş ve yasaklanmıştı (BOA., Y.PRK.MF., 4/88, 22 Şubat 1904). Ahmet Zühtü Paşa ve Haşim paşaların toplam on altı (16) yıl nazırlıkları, sansür faaliyetlerinin yoğun olduğu ve kurumlaştığı 1896 yılından itibaren olması, Maârif Nâzırlığına gelme biçimlerinin patronaj ilişkiler dolayısıyla olduğunu göstermektedir. Eğitim geçmişi açısından ön plana çıkmamış bu iki nâzırın bürokratik geçmişlerinde nezâretle bir ilişkileri de görülmüyor.

1871 yılında Saffet Paşa'nın ilk nezâret dönemi sona erince yerine Maârif idaresi teşkilatından gelen Ahmet Kemal Paşa bu göreve getirildi. Ahmet Kemal Paşa'dan sonra 1872 yılında yerine gelen Derviş Paşa ve hemen sonrasında göreve getirilen Vefik Paşa'nın ortak özellikleri maârif idaresinde, meclislerinde veya okul müdürlüklerinde görev almalarıydı. Tanzimat'ın ilk dönemlerinden beri tecrübe kazanmış olan bu bürokratlar *Maârif Nizamnamesi*'nin uygulanmasında büyük öneme sahiptiler (BOA, İ.DH., 650 - 45192, H-08-03-1289).

Maârif nâzırının nezârete tayininde kriterler dönemlere ve ihtiyaçlara göre farklılaşmaktadır. Nezâretin ilk yıllarında nâzırın sadakatının yanında, modern devletin modernleşme taleplerine cevap verme becerisine sahip ve birden fazla görevde başarı sağlamış devlet adamlarının tercih edildiğini anlıyoruz. Burada öne çıkan görevlerden biri de yurt dışı memuriyetlerindeki başarılarıydı. Bir başka tayin sebebi ise maliye işlerinde nâzırın gösterdiği hünerdi. Bu vasfa sahip nâzırlar Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi boyunca tercih edilmişlerdi. Maârif idaresi, kurumları ve meclislerinde görev alma durumu, nâzırlığa tayinlerde en çok aranan bürokratik görevler arasındaydı. II. Abdülhamid döneminde yönetimin Yıldız'da merkezleşmesinden sonra nâzırın tercih

¹⁹ Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonu, Telif ve Tercüme komisyonunun kurulmasından yaklaşık on yıl sonra 1880 yılında kuruldu (Kodaman, 1999, s. 32; Somel, 2015, s.125).

²⁰ Tedkik-i Müellefat komisyonu Encümen-i Tetkik ve Muayene komisyonunun kuruluşundan yaklaşık 10 yıl sonra kurulmuştur. Yetki olarak daha üstte yer almaktadır. Bundan yaklaşık 10 yıl sonra ise Kütüb-i Diniye ve Şeriyye Tedkik Heyeti kurulmuştur (Salname-i Maârif-i Umûmiyye, 1317, s. 32; Somel, 2015, s. 126).

²¹ Siyaset, yayıncılık faaliyetleri ve eğitimde otoriter görünüm ortaya çıkması durumunu Hobsbawm'ın modern siyasetlerin ortaya çıkışı döneminde iktidarların kendilerini tehdit altında hissetmeleri ve benzersiz sorunlarla uğraştıklarına dair teorileriyle açıklamaları için bkz (Hobsbawm & Ranger, 1983, s. 18-27).

sebeplerinde değişiklik olmuştur. Bu dönemde sadakat kavramı yalnız sultana sunulan ve eylemlerde ortaya çıkan bir erdem olmaktan öteye geçmiş; yeri geldiğinde İngiliz ve Fransız politikalarına karşı reflektif bir tutum takınma ve genişleyen sansür ağını idare edebilme gibi farklı anlamlar kazanmaya başlamıştı.

2.6. Finansal İhtiyaçlar

Nâzır tayinlerini finansal sebepler de etkilemiştir. Nevres Paşa Maârif Nâzırlığından ayrıldığında yerine getirilen Ethem Paşa'nın Maârif Nâzırlığı görevine tayin edilmesi buna bir örnektir. Maârifi çekip çevirecek kabiliyette bulunduğu belirtilmesinden başka, taşradan Maârif Nezâretine gelecek bazı malzemelerin olduğu ve bunu ticaret nâzırı da olduğundan Ethem Paşa'dan daha iyi yapacak birisinin bulunmadığı düşünülüyordu (BOA, İ..DH., 504/34292, H-8-9-1279). Benzer bir örnek de Münif Paşa'nın ilk nâzırlığında yaşanmıştı. Ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacağı ve eğitim işlerini düzenleyeceğine inanılan Münif Paşa, Yusuf Ziya Paşa (1.)'nin (1826-1882) yerine maârif nâzırlığına getirilmişti. Büyük bir misyon yüklenilmesine rağmen Münif Paşa'nın ilk nâzırlığı on ay sürebilmişti. Herhalde maliye işlerindeki uzmanlığının daha üstün olduğuna ve ülkenin kalkınmasına mali işlerde daha iyi hizmet edeceğine inanılmış olacak ki ticaret nezâretine tayin edilmişti (BOA., MB.İ., 41/57, 9 Kasım 1877). Münif Paşa'dan sonra yerine maârif idaresinin kıdemli nâzırı ve Münif Paşa'nın yetişmesinde önemli bir figür olan Ahmet Kemal Paşa, Maârif Nâzırlığına getirilmişti. Bu onun son nâzırlığı olacaktı (Kuneralp, 1999, s. 4). II. Abdülhamid dönemi tayinlerinde bu eğilim devam etmiştir. Münif Paşa'nın finans yönetimi dolayısıyla tercih edilmesinden sonra yerine bir başka maliye uzmanı Zühtü Paşa atanmıştı. Zühtü Paşa'nın pozisyonu daha da açıklayıcıdır. Çünkü maârif nâzırlığına tayin edildikten sonra bir süre daha maliye nâzırlığı görevini de sürdürmüştür. Zühtü Paşa maârif nâzırlığının son iki yılında tekrardan maliye nâzırlığına vekil olarak tayin edilmişti (BOA, BEO, 1655/124051, 4 Mayıs 1901). Aynı dönemin son maârif nâzırı olan Haşim Paşa da mesleki kariyerinde maliye bürokratlığı yapmıştı (BOA, İ..BH., 5/38, H-2-5-1321).

2.7. Vekaleten Tayinler

Maârif nâzırlarının yerine farklı sebeplerle vekil nâzır tayin edilmiştir. Bazen nezârete tayin edilmesine rağmen nâzırın İstanbul'a intikalinin gecikecek olması, bazen nâzırın vefatı sebebiyle, bazen de kabinedeki karışıklıklar sebebiyle vekillik görevleri ihtiyaç haline geliyordu. Maârif nâzırlarının da görevleri sırasında diğer nezâretlere ve görevlere vekalet ettikleri durumlar olmuştur. Abdurrahman Sami Paşa maârif nâzırlığı esnasında oluşan Girit sorununun çözümü için Girit Adası'na vali olarak görevlendirilmişti. Bu geçici görevi esnasında maârif nâzırlığı görevine Ahmet Kemal Paşa vekalet etmişti (Gövs, 1946, s. 344). Münif Paşa üçüncü ve son kez Maârif Nâzırı tayin edildiğinde tedavi amacıyla gittiği Fransa'da bulunuyordu. Kaplıcalarda tedavisi olan Münif Paşa'ya, maârif nâzırlığına tayin edildiği ve acele gelmesi gerektiği bildirildi. Bu telgraftan yaklaşık altı gün sonra İstanbul'a hareket eden Münif Paşa'nın yerine Evkâf Nâzırı Zihni Efendi vekalet etti (BOA., HR.SFR.3..., 315/7, 25-09-1885). Zühtü Paşa vefat ettiği 1902 yılında yerine Ticaret Nâzırı Mustafa Zihni Paşa vekalet etmişti (BOA, İ..MF., 8/6, H-3-1-1320). İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918) da vekil nâzırlık yapmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra kurulan kabinede Dahiliye Nâzırı olmuş ve Maârif Nezâretine de vekil nâzır olarak tayin edilmişti (BOA, İ..DH., 1468/54, H-27-7-1326). Abdurrahman Şeref Efendi ilk başta vekil olarak nâzır tayin edilmişti. Kısa süreli de olsa sorun halinde gelen bu mesele kısa sürede çözülmüş ve asaleten tayini gerçekleşmiştir (BOA, İ..DUİT, 7/106, 16-12-1908). Nâzırlardan bir kısmı ise diğer nezâretlere vekil olarak tayin edilmişlerdir. Bu tayinler genellikle maârif nâzırlarının meslekleri ve tecrübeleri esas

alınarak yapılmaktaydı. Bu örneklerden biri de Zühtü Paşa'ydı. Maârif nâzırlığının son iki yılında maliye nâzırlığına vekil olarak tayin edilmişti (BOA, BEO, 1655/124051, 4 Mayıs 1901). Yusuf Ziya Paşa (2.) ise 12 Şubat 1909 günü istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine vekaleten sadarete görev almıştır (BOA, BEO, 3490 - 261729, 12 Şubat 1909).

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin tarihsel gelişimi üzerinden maârif nâzırlarının tayin süreçlerini ele alarak Osmanlı eğitim sisteminin modernleşme sürecini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Tanzimat dönemi, II. Abdülhamid dönemi, II. Meşrutiyet dönemi ve işgal dönemi gibi farklı tarihsel süreçler boyunca eğitimde gerçekleştirilen reformlar ve bu reformların arkasındaki dinamikler detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Maârif Nezâretinin kurulduğu Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketlerinin başladığı bir dönemi temsil eder. Bu dönemde, nâzır tayinlerinde bilimsel ve bürokratik yeterlilikler öne çıkmış, bu sayede eğitimde standardizasyon eğilimleri artmış ve modern eğitim kurumlarının kurulması yönünde adımlar atılmıştır. II. Abdülhamid dönemi, merkeziyetçi yönetim anlayışının etkili olduğu bir dönemdir. Bu dönemde, nâzır tayinlerinde sadakat ve güven faktörleri belirleyici olmuştur. Eğitim politikaları, devletin ideolojik ve siyasi kontrolünü artırma amacı taşımış, bu doğrultuda eğitim kurumları, nizamnameler ve müfredat yeniden düzenlenmiştir. Emperyalist devletlerin Osmanlı coğrafyasında ve devletin idari ve mali bünyesinde etkili olma çabaları, nezarete tayinleri de etkilemiştir. Aynı dönemde devletin doğu sınırlarını güçlendirme çabaları, tayinlerdeki batı ve doğu diplomatik tecrübesinin öneminin artmasıyla sonuçlanmıştır. II. Meşrutiyet dönemi, bürokratik tecrübe ve meşrutiyet değerlerine uyumun önem kazandığı bir dönemdir. Bu dönemde, eğitimde reform hareketleri desteklenmiş, özgürlük ve yenilikçi yaklaşımlar benimsenmiştir. Bu da nâzırların seçim ve görev yapma biçimlerine yansımıştır. İşgal dönemi, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri kaos içerisinde olduğu bir dönemi temsil eder. Bu dönemde, nâzır tayinleri daha pragmatik ve acil ihtiyaçlara yönelik olarak yapılmış, eğitim sistemi üzerinde işgal güçlerinin etkisi hissedilmiştir. Bu, eğitim politikalarında ve uygulamalarında dalgalanmalara neden olmuştur.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde eğitim ve bürokrasi alanında yapılan modernleşme çabalarının nâzır tayinleri üzerinden nasıl bir seyir izlediğini göstermektedir. Dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik dinamiklerinin nâzır tayinleri üzerindeki etkisi açıkça ortaya konmuştur. Sonuç olarak, Osmanlı Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümü, Osmanlı modernleşme hareketinin eğitim alanındaki en somut örneklerinden biridir. Bu çalışma, bu dönüşümün anlaşılmasına yönelik önemli bir adım atmakta ve gelecekteki araştırmalar için sağlam bir temel oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin eğitim ve bürokrasi alanındaki modernleşme çabalarının bugünkü eğitim sistemleri ve bürokratik yapılar üzerinde de önemli etkileri olduğu unutulmamalıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA).

Babıali Evrak Odası (BEO).

Dahiliye Defterleri Sicil-i Ahval Dosyası (DH. SAİDd...).

Hariciye Mektubi (HR.MKT.).

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti (HR.SFR.3...).

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO.).

İrade Bahriye (İ..BH..).

İrade Dosya Usulü (İ..DUİT).

İrade Hariciye (İ..HR..).

İrade Maârif (İ..MF..).

İrade-i Dahiliye Dosyası (İ..DH..).

Mabeyn İrade Defterleri (BOA., MB.İ...).

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A..MKT.MHM..).

Salname-i Devlet-i Ali Osman (1327). İstanbul: Matbaa-i Amire.

Salname-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye (1897, 1898, 1899, 1900, 1902, 1903). İstanbul: Matbaa-i Amire.

Yıldız Hususi Maruzat (Y..A...HUS..).

Yıldız Maârif Nezâreti Maruzatı (Y..PRK.MF..).

Gazeteler

Servet-i Fünun, No:3, (30-11-1890).

Takvim-i Vekâyi, No: 636 (9 Mart 1863)

Tasvir-i Efkar, No: 71 ve 74 (2 ve 13 Mart 1863).

Tercüman-ı Ahval, No: 307 (9 Mart 1863)

Yalçın, Hüseyin Cahit (15 Temmuz 1324). Zabtiye Nezâreti. *Servet-i Fünun*.

Yalçın, Hüseyin Cahit (3 Ağustos 1324). *Tanin*.

Telif ve Araştırma Eserler

Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Alpaslan, O. (2002). *19. Yüzyılda Bir Osmanlı Aydını ve Bürokratı: Ahmed Vefik Paşa*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Alpaslan, O. (2006). Ahmet Vefik Paşa ve Çağdaş Dönem İlk Osmanlı Metodolojisi Kitabı Hikmet-i Tarih. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 2(7), 197-218.

Atar, F. (1991). Azil. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 4, s. 326-327). Ankara: TDV Yayınları.

Aydın, M. (1994). İbrahim Edhem Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 10, s. 418-420). Ankara: TDV Yayınları.

Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II. Ankara: TTK Yayınları.

Budak, A. (2002) *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Cüçük, E. (2020). *Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmet Kemal Paşa*. Doktora Tezi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.

- Davison, R. (1963). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton: Princeton University Press.
- Deringil, S. (2014). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Ebüzziya Tevfik (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi* (haz. Ziyad Ebüzziya), C.1-2. İstanbul: Hürriyet Matbaası.
- Erdoğdu, T. (1995). *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Ergün, M. (2021). *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Eyicil, A. (2006). *Nâzım Bey*. TDV İslam Ansiklopedisi (C.32 s. 446-447). Ankara: TDV Yayınları.
- Gölen, Z. (2014). Karadağ Devleti'nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti 1858-60. *Belleten*, 78 (282), 659-98.
- Gövsa, A. (1946). *Türk Meşhurları*. İstanbul: Yedigün Neşriyatı.
- Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- İnal, İ. M. K. (1965). *Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar*, C. VII. İstanbul: Maarif Basımevi.
- İnal, İ. M. K. (1969). *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kırmızı, A. (2007). *Abdülhamid'in Valileri*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Klein, J. (2014). *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocamemi, F. B. (2009). *Baba-Oğul-Torun: Devletin Zirvesinde Üç İsim: Abdurrahman Sami Paşa, Abdüllatif Suphi Paşa ve Hamdullah Suphi Tanrıöver*. İstanbul: Ekinoks Yayınları.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Köksal, O (2003). Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 117-136.
- Kuneralp, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Devlet ve Ricali-Prosopografik Rehber*. İstanbul: İSİS.
- Özbek, N. (2004). Modernite, Tarih ve İdeoloji: İkinci Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II (1), 71-90.
- Somel, S. A. (2015). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şimşek, Y. S. (2018). *II. Meşrutiyet Döneminde Meşrutiyet Karşıtı Toplumsal Hareketler 24 Temmuz 1908-13 Nisan 1909*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Medeniyet Üniversitesi, 2018.
- Şimşek, Y. S. (2023). *Osmanlı Maârifini Yönetenler: Nâzırlar ve Maârif İdaresi 1857-1921*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Şimşek, Y. S. (2024). *Osmanlı'da Maarif* (ed. Adem Ölmez). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Tansel, F. A. (1965). Ahmet Vefik Paşa. *Belleten*, 28(109), 117-139.